

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELÂSE VE NAHCIVAN

Prof. Dr. Esin DERİNSU DAYI*

ÖZET

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda 3 Mart 1878 de yapılan Ayestafanos antlaşması uyarınca Elviye-i Selâse (Kars- Ardahan ve Batum) savaş tazminatı olarak Ruslara verilmiş, I. Dünya Savaşı sonucu imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasına göre ise bu topraklar tekrar Türkiye'ye katılmıştı.

Bu makalede Elviye-i Selase ile birlikte Türkiye için önemli olan Nahcivan'ın da statüsü incelenmiş ve önemi belirtilmiştir.

Bu iki bölgede Türk teşkilatlanması ele alınmış, Kars Kongrelerinde ve Erzurum Kongresinde Nahcivan'ın durumu incelenmiştir.

Elviye-i Selase ve Nahcivan Milli Mücadelenin sonuna kadar bir bütün olarak görülmüş, Moskova Antlaşması ile de Elviye-i Selase ve Nahcivan'ın Milli Mücadelenin başından beri devam eden birlikteliği sona ermiştir.

Yapılan Antlaşmalar neticesinde Kars ve Ardahan haricinde Batum Gürcistan'a bırakılmış, Türkiye ise Nahcivan'ın Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir bölge olarak kalmasına ve bu şekilde korunarak himaye edilmesine çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elviye-i Selâse, Kars, Ardahan, Batum, Nahcivan, Kongreler

ELVİYE-İ SELÂSE AND NAHCIVAN DURING THE PERİOD OF TURKİSH WARFARE

ABSTRACT

At the end of the Ottoman-Russia that was in 1877-78, accordance with the treaty of Ayestafanos in 3rd of March 1878, Elviye-i Selase (Kars-Ardahan and Batum) have been given to Russians as a war indemnity, but according to the treaty of Brest-Litovsk which was signed as a result of the I. World war, these lands have been joined to Turkey again.

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Anabilim Dalı Başkanı.

In this essay, with Elviye-i Selase, Nakhichevan's status has been examined, too, that is important for Turkey, and the importance of it's has been determined.

In these two regions, Turkish organization has been handled, in congresses of Kars and Erzurum Congress, Nakhichevan's situation has been examined.

By the end of National Struggle, Elviye-i Selase and Nakhichevan have been seen as a whole, with the treaty of Moscow, Elviye-i Selase and Nakhichevan's togetherness has been end, that was since the beginning of the National Struggle.

As a result of the treaties which were made, except Kars and Ardahan, Batum has been given to Georgia, but Turkey has tried of Nakhichevan staying as a self-governing territory under auspices of Azerbaijan and being guarded with protection like that.

Key Words: Elviye-i Selase, Kars, Ardahan, Batum, Nahcivan, Congresses

GİRİŞ: Elviye-i Selâse Hakkında Kısa Bilgi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 3 Mart 1878'de Ayastefanos Andlaşması'nın 19. Maddesi'ne göre; Elviye-i Selâse/Üç Sancak yani Kars, Ardahan ve Batum Sancakları ile Bayezit Sancağı, dört yüz milyon ruble* karşılığı savaş tazminatı olarak Rusya'ya terk edilmişti¹.

Osmanlı Devleti açısından oldukça ağır olan bu antlaşmaya İngiltere ve Almanya'nın müdahalesi üzerine antlaşma, Berlin'de tekrar gözden geçirildi ve 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre: Bayezit Sancağı Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmış; Elviye-i Selâse yani Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılmıştı².

* Türk parası karşılığı üç yüz kırkbeş milyon ikiyüzyedi bin üçyüz bir Osmanî ve birbuçuk mecredi-yedir. Bkz. Osman Nuri, **Abdulhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, I, Nâşiri: Tüccarzâde Hilmi, İstanbul, 1329, I, s.357.

¹ Osman Nuri, **Abdulhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, I, s.357; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih**, I, Ankara, 1953, s.396-97.

² E.Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara, 1983, s.77; A. Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar**, Ankara, 1987, s.356.

I.Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması³nın 4. Maddesi'ne⁴ göre Rusya, Elviye-i Selâse'yi tahliye edecek; bu sancakların kazanacakları yeni hallere müdahale etmeyecek ve bunun içinde bölge ahalisini, komşu hükümetler ve Osmanlı Devleti ile itilafsız tayin hususunda serbest bırakacaktı. Böylece, Elviye-i Selâse tekrar Anavatan'a kavuşmuştu.

3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması gereğince, Rusya'nın çekildiği ve 12 Şubat 1918'de başlayan Türk ileri harekâtı ile yeniden topraklarımıza katılan Elviye-i Selâse'de ayrıca halk oylaması da yapılmıştı. 12 Haziran 1918 tarihinde başlayan halk oylaması sonucu, bölge halkının büyük bir çoğunluğu Türkiye ile tekrar birleşmeyi istemişti⁵.15 Ağustos 1918 tarihinde de Padişah VI. Mehmed Vahideddin tarafından yayınlanan bir beyânâme ile Elviye-i Selâse'nin resmen Anavatan'a ilhâkı ilan edilmişti⁶.

Kafkaslarda ileri Türk askeri harekâtının devam etmesi üzerine, Mavera-yı Kafkas Hükümetleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında da 14 Mart-14 Nisan 1918 Trabzon ve 11 Mayıs-11 Haziran 1918 tarihleri arasında görüşmeler başlamıştı.

Nahçıvan'ın Önemi Hakkında

Batum'daki Türk-Ermeni görüşmelerine sırasında; Aleksandr İvanoviç Hatisyan başkanlığındaki Ermeni Heyeti'ne, Türk Hükümeti'nin prensipleri iletilirken, Şubat 1918'de başlatılan ordularımızın ileri harekâtında başarılı olabilmeleri, ordularımızın ilerlemesi ve kendimizi savunmamız için iki yola ihtiyaç duyulduğu ifade edilmişti. Birinci yol; Gence'ye giden Kars-Ahılkelek-Borcali-Kazak yolu idi. İkinci yol ise; Kür Vadisi'ne giden Şerur Nahçıvan-Zengezer yolu idi⁷. İşte bu noktada Nahçıvan'ın tarihî, siyasî, askerî, coğrafi, stratejik ve ulaşım açısından önemi ortaya çıkmaktadır.

³ A.Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970, s.384; Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/4, TTK, Ankara, 1983, s.135; Stefanos YERASİMOS, **Türk Sovyet İlişkileri**, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul, 1989, s.43.

⁴ **Düster**, X.İkinci Tertip, 1928, s.409; A.N.Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.652; Tülay Duran, "Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri, Brest Litovsk Andlaşması ve Türkiye" **B.T.T.D.**, Sayı:38, Kasım 1970, s.17; Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkileri Doğuşu**, İstanbul, 1998,s.378.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. S.Esin DAYI, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1998, s.60-67.

⁶ Anavatan'a İlhak", **İkdam**, 16 Ağustos 1334; Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, 1959, s.96.

⁷ Richard G.Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence 1918**, Berkeley; Los Angeles, 1967, s.195.

Her iki yolun Türkler tarafından kontrol altına alınmasıyla o tarihlerde de bölgede Türkiye'nin doğusunda saldırgan politikaları ile devamlı sorun çıkaran, her türlü güvenlik, huzur, can ve mal emniyetini tehdit eden ve bölgenin Türk halkına mezalim ve katliam uygulayan Ermeniler kontrol altına alınacak; ayrıca ortada kalacak olan Ermenistan; Azerbaycan-Nahçıvan ve Türkiye ile çevrilecekti.

Dolayısıyla Nahçıvan'ın Türk dünyasının siyasî, askerî, tarihî ve kültürel açıdan önemi büyüktü. Çok eski tarihlerden beri Türk yurdu olan Nahçıvan, Türk'ün Asya'ya açılan ilk kapısı olup, ikinci kapısı da Azerbaycan'dır.

11 Mayıs-4 Haziran 1918'de Batum'da yapılan konferanstaki görüşmeler sonucu taraflar arasında Batum Antlaşması imzalanmıştı⁸.

4 Haziran 1918 tarihinde de Osmanlı Devleti'nin Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile ayrı ayrı imzaladığı Batum Antlaşması'na⁹ göre; Batum, Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli, Gümrü, Nahçıvan, Şerur, Osmanlı Devleti'ne katılmıştı. Böylece Osmanlı Devleti 1828 Türkmençayı ve 1878 Ayes-tefanos ve Berlin Antlaşmaları ile kaybettiği topraklarını geri alarak, tekrar Anavatan ile birleştirmişti.

Nahçıvan'ın Anavatan'a dahil olması ile Gümrü-Culfa demiryolu Türklerin eline geçmiş; dolayısıyla İran ve Azerbaycan ile yakınlık sağlamıştı¹⁰. Türkiye, Kafkaslar üzerinde nüfuz ve otoritesini hem siyasi hem de askeri açıdan kuvvetlendiren bu antlaşma ile bölge halkına yardım edilebildiği gibi Bakü'ye kadar uzanacak olan askerî harekâtını da kolaylaştırmıştı.

Nahçıvan'da Ermeni Mezâlîmi

5/18 Aralık 1917'de Ruslarla imzalanan Erzincan Mütarekesi¹¹ sonrasında Şubat 1918'de başlayan Türk askeri harekâtı –ki en önemli neden Ermeni mezalimidir ve Ermenilerin Türk topraklarını işgalidir- ile Rus işga-

⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, T.T.K., Ankara, 2002.

⁹ **Dokümenti i Materyal Po vneşney politike zakavkaziye**; Gruzii, Tiflis, 1919, s.243; Y.H.Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, s.194; A.N.Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.477.

¹⁰ S.E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.59.

¹¹ Tülay Duran, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti İle Yaptıkları İlk Anlaşma", **B.T.T.D.**, Sayı:37, Ekim 1970, s.18-20; **Harp Tarihi Vesikalar Dergisi.**, Sayı:81, (Aralık 1982), Belge No:1848; S.Yerasimos, s.38-40; A.N.Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.332; Y.H.Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, s.95.

linde olup da Rusların Ermenilere bıraktıkları Türk toprakları birer birer kurtarılmıştı. 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması'na göre de; Ermeniler, Uluhanlı, Kamerlü, Nahçıvan ve Culfa bölgelerini terk etmeleri gerekiyordu. Oysa, Ermeniler sadece Serdarabad mıntukasından çekildikleri gibi; Nahçıvan, Culfa, Erivan, Serderâbâd, Şahtahtı, Zengezor, İğdır, Gence, Ordubad bölgelerinde korkunç mezalim ve katliam uygulamaktaydılar¹².

Bu durum Türk askeri ve sivil makamlarının haklı tepkisine neden oluyordu. 15/16 Mayıs 1918'de Gümrü'nün Türk kuvvetlerince ele geçirilmesinden¹³ sonra 19-20 Haziran 1918 tarihlerinde gerçekleştirilen Türk Ermeni görüşmeleri¹⁴ sırasında bile Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim devam ediyordu. Öyle ki, Erzurum'daki Kolordu Komutanı General Nazarbekof bile bu durumu itiraf etmekteydi. Şöyle ki, 27 Haziran 1918 tarihinde "Gümrü'de Müstakil Ermeni Komisyonu Riyâseti'ne" gönderdiği yazıda; "Antranik'in Nahçıvan havalisinde hakikaten birçok mezâlîm ve fecâyî yapmakta olduğunu"¹⁵ ifade ediyordu.

İşte bu görüşmelerde Türk Müzakere Komisyonu Başkanı ve I. Kafkas Kolordusu Kumandanı olan Miralay Kâzım (Karabekir) Beğ tarafından Ermeni Ordusu Kumandanı General Nazarbekof ve Ermeni Müzakere Komisyonu Başkanı'na, Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim ve katliamı hakkında yazılar gönderiliyordu¹⁶.

Bölgedeki Ermeni mezalimine son vermek için IV. Kolordu'ya bağlı 11. Kafkas Fırkası'na Nahçıvan'a taarruz emri verildi. 19 Temmuz 1918'de başlayan Türk taarruzu ile 20 Temmuz'da Nahçıvan tekrar Türk topraklarına katıldı¹⁷.

14 Eylül 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ'ca hazırlanan bir kararname ile de Batum, Kars ve Ardahan; Batum ve Kars Livaları/Sancakları olarak Batum Vilayeti adı altında toplandı.

¹² Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1906-1918, I, BOA, Yay:23, Ankara, 1995, s.307.

¹³ Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, II. Kitap, Sarıkamış, Kars ve ötesi, Yay.Haz.Prof.Dr.Enver Konukçu, Erzurum, 1999, s.369.

¹⁴ K.Karabekir, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, s.413.

¹⁵ K.Karabekir, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, s.471.

¹⁶ K.Karabekir, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, s.460-470.

¹⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı II, Ankara, 1993, s.540-41; Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu (Çev.Şirin Tekeli), İstanbul, 1994, s.308-309.

Batum Livâsı: Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradit, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardanoç, Şavşat kazaları ile otuzbeş nahiyeden

Kars Livâsı ise; Ardahan, Göle, Çıldır, Nefs-i Kars, Şüregel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof kazaları ile altmışbeş nahiyeden oluşuyordu¹⁸.

Böylece Nahçıvan'ın bu tarihten itibaren Elviye-i Selâse'nin idari teşkilatı içinde yer aldığı görülmektedir.

Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. müttefiklerinin mütareke isteyip, savaştan çekilmeleri üzerine, Osmanlı İmparatorluğu da, İtilaf Devletleri'nden mütareke isteğinde bulundu.

Mondros Mütarekesi-Elviye-i Selâse ve Nahçıvan

Enver Paşa'nın 15 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta; belki görünüşte Azerbaycan ve Kafkasya'da kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur kalınacağı; bundan sonra artık bölgenin kendi kuvvetlerine dayanacağını; buralarda kalacak kuvvetlerimizin teşkilatlarının genişletilmesini, onlara her türlü eleman ve cephanenin temin edileceğini bildirmişti¹⁹.

Enver Paşa, Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşa'ya gönderdiği ayrı bir emirde de; Nuri Paşa'nın orada kendisi ile çalışmak üzere kalacak subay ve askerleri belirleyerek ona göre faaliyette bulunmasını istemişti²⁰.

Henüz mütareke imzalanmadan önce 16 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Hükümeti (Ahmet İzzet Paşa Hükümeti) Brest-Litovsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışındaki toprakların boşaltılması kararını almıştı²¹. 21 Ekim 1918 günü Kafkasya'daki IX.Ordu Komutanlığı'na verilen emir ile 24 Ekim tarihinden itibaren 6 hafta içinde de bölgenin terki istenildi²². Yani Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) hariç, Azerbaycan, Dağıstan ve Nahçıvan dahil tüm bölge terk ediliyordu²³.

¹⁸ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, 1959, 105.

¹⁹ Y.H. Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, III/4, Ankara, 1983, s.258.

²⁰ **Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekatı II**, s.601.

²¹ Y.H.Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/4, s.259.

²² **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, I, Ankara, 1999, s.222; Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", **Bellekten**, XXI/84 (1957), s.572-73.

²³ S.E. Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.72.

16/17 Kasım 1918’de Bakû, 18 Kasım’da Tebriz; 4-5 Aralık’ta Ahıska, Ahılkelek kısaca tüm Azerbaycan ile doğu, güney ve kuzey Kafkasya’yı terk eden Türk kuvvetleri, 4 Aralık’ta Arpaçay üzerindeki 1877 sınırına²⁴ 5 Aralık’ta da daha önce belirlenen Van-Beyazıt hattına ulaşmışlardı²⁵.

1 Aralık’tan itibaren Nahçıvan’ı terk etmeye başlayan IX. Kafkas Tümeni, 11 Aralık’ta Kağızman üzerinden Sarıkamış’a gelmişti²⁶. Ancak, daha önce de olduğu gibi bölgede kalmak isteyen terhis olmuş askerler ile silah ve mühimmat bölgede bırakılmıştı²⁷.

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nin 11. ve 15. Maddeleri²⁸ doğrudan bölgeyi yani Kafkasları ilgilendiriyordu. Ancak Elviye-i Selâse’nin terki söz konusu değildi. Fakat İngilizler, 11 Kasım 1918’de Osmanlı Hükümeti’ne Mütareke’nin 11. Maddesi’ne ek olarak verdikleri notada; bütün birliklerinin elemanları ve cephaneleriyle beraber Elviye-i Selâse’yi terki ni istediler²⁹. Osmanlı Hükümeti’nin itirazlarına rağmen İngilizlerin isteği yerine getirildi. 10 Aralık’ta Elviye-i Selâse’yi tahliye başlandı. 24 Aralık’ta İngilizler tarafından işgal edilen Batum, 23 Ocak’ta Türk kuvvetleri tarafından tamamen terk edilmişti³⁰. 13 Ocak’ta IX. Ordu Karargâhı Erzurum’a nakledilmiş ve 25 Ocak’ta 1914 sınırları gerisine çekilme tamamlanmıştı³¹.

Ortada tek bir gerçek vardı. Gerek Batum Antlaşması ile gerekse Brest Litovsk ile kazandığımız topraklardan Türk ordusunun çekilmesinden sonra, Ermeni ve Gürcü tehlikesi karşısında bölgede gerçekleşen millî teşkilatlanma idi. Dolayısıyla Batum Antlaşması ile kazandığımız Ahıska, Ahılkelek ve Nahçıvan ile Brest-Litovsk ile tekrar kazandığımız Elviye-i Selâse arasındaki ilk bağ böylece oluşmuştu.

Elviye-i Selâse ve Nahçıvan’da Millî Teşkilatlanma

Millî teşkilatlanmanın, ordumuzun çekilmesi ile doğru orantılı olarak dışarıdan içeriye doğru yayıldığını söylemek daha uygun olacaktır.

²⁴ S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse’de...*, s.73.

²⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, T.T.K., Ankara, 2001, s.85.

²⁶ *Kafkas Cephesi, 3’ncü Ordu Harekatı*, II, s.633-634.

²⁷ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara, 1954, s.184; S.E.Dayı, *Elviye-i Sâlese’de...*, s.87; İ.E.Atnur, *Nahçıvan*, s.84-85.

²⁸ S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse’de...*, s.70-71.

²⁹ T. Bıyıklıoğlu, “*Mondros Mütarekesi’nde Elviye-i Selâse...*”, s.573-574.

³⁰ *TİH*, M.M.ve T. I, s.239.

³¹ S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse’de...*, s.91.

Nitekim 29 Ekim 1918'de IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve III. Fırka Kumandanı Halid Beğ'in yardımları ile Ahıska Hükümet-i Muvakkataşı" kuruldu³².

Milli teşkilatlanma halkasının ikincisi, 5 Kasım 1918'de kurulan Kars Millî İslâm Şûrasıdır³³.

Üçüncü halka da, merkezi Iğdır olup Nahçıvan'ı da kapsayan Aras Türk Hükümeti'dir. Gerçi Aras Türk Hükümeti'nin 3 Kasım³⁴ ve 18 Kasım 1918 'da kurulduğuna dair farklı görüşler vardır. Mevcut belgelere dayanarak hükümetin kuruluş tarihinin 18 Kasım olduğunu kabulünün daha doğru olduğu düşünülmektedir³⁵. Bu hükümetler birbirleri ile iç içe idiler. Birinde görevli olan, diğesinde de görevli idi. Bu durum, onların birbirinden farklı, ayrı ve bağımsız olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bölgede kurulan üç milli hükümet birbirlerine maddi ve manevi yönden bağlı idiler.

Elviye-i Selâse ile Nahçıvan ilişkilerin de önemli bir yeri olan diğer bir konu ise Elviye-i Selâse'nin milli teşkilatlanmasında önemli rol oynayacak olan Cihangiroğlu İbrahim Beğ'i, Aras Türk Hükümeti'nin, kendi Harbiye Nazırı olarak atamasıdır.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in hatıralarındaki ifadesine göre; Kars'ta Millî Şûrâ'nın seçimleri ile uğraştıkları sırada, Türk Ordusu'nun Nahçıvan, Şerûr, Dere-Elegez, Kamerli, Iğdır, Gümrü ve Zengibasar'dan çekilmeden bir hafta önce Kamerli'de bir toplantı yapılp, Aras Türk Hükümeti kurulmuş ve kendisi de Harbiye Nazırı olarak seçilmişti. Ayrıca Aras Türk Hükümeti tarafından kendisi bölgeye davet edilmekteydi.

³² Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989.

³³ Cihangiroğlu, *İbrahim Beğ'in El Yazması Hatıraları*, s.1; Server Atabek, *L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase*, Batum, 1919, s.5; Alfred Rawlinson, *Advantures in the Nearest*, Newyork, 1923, s.155-157. *Y.Hasımoğlu'nun Hatıraları*, s.28; T.B.M.M., 2 C, 1336-1, s.323; M.F.Kırzioğlu, *Kars*, İstanbul, 19423, s.40; *Kars Tarihi*, I, İstanbul, 1953, s.556; M.F.Kırzioğlu, "Cenûbîgarbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî Şûrâ Hükümeti)", *Türk Kültürü*, Sayı:72 (Ekim 1968), s.953; M.F.Kırzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1848'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler", *Belleten*, XLVIII), 189-190 (Ocak-Nisan 1964), s.124, s.124; M.F.Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars*, İstanbul, 1960, s.8; "Karslı Kahramanlar", *Kars Eli*, Sayı:16-26 (Kasım 1965-Eylül 1966), M.F.Kırzioğlu, "Karslı Kahramanlar", *Kars* Sayı:1690-1703 (Ocak 1949-Şubat 1949), Burhan Güngör, "Tarihte Meçhul Kalmış Bir Devlet, Son Saat, 14 Kasım 1946; Sayı:114; F.Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s.173; Cevad Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.30; *TIHMM ve T*, I, s.167.

³⁴ A.E., Gökdemir, *Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti*, s.38.

³⁵ Daha geniş bilgi için bkz. S.Esin Dayı, "1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:5, Erzurum, 1996, s.6-11; İ.E.Atnur, *Nahçıvan*, s.96.

Aras Türk Hükümeti hangi tarihte kurulmuş olursa olsun Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Aras Türk Hükümeti Harbiye Nazırı olduğunda Kars Millî Şûrâsı'nın Reisi değildi. O tarihlerde Kars Millî Şûrâsı'nın Reisi Piroğlu Fahrettin Beğ idi³⁶. Bu tarihlerde İbrahim Cihangiroğlu, Şüregel Kaymakamlığı'nı ve Fahri Alay Komutanlığı'nı üzerinde bulunduyordu.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, IX.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'dan aldığı yardım ve destekle yanında yayına yardımcısı Emin Beğ ve Umum Katibi Sami Beğlerle birlikte Nahçıvan'a doğru yola çıkarlar. Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in yanına yardımcısı Emin Beğ'i aldığını belirtmesi; bu yolculuğun, 30 Kasım 1918 tarihinden sonra olduğunu göstermektedir. Çünkü, 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihinde toplanan II. Kars Kongresi'nde Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Kongre Başkanlığı'na seçildiği gibi, Şüregel Kaymakamlığı ve Fahri Alay Komutanlığı üzerinde kalmak şartıyla Kars Millî İslâm Şûrâsı Hükümeti'nin başkanlığına, Kepenekçi Emin Ağa da yardımcılığına atanmıştı³⁷.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Kızılçakçak-Gümrü Kamerli-Nahçıvan-Uluhanlı-Develi-Sederek-Yenice-Nuraşin-Şerur-Dere-Elegez-Dehne-Şah-tahtı arasında sürekli seyahat halinde olup; Aras Türk Hükümeti'nin Harbiye Nazırı olarak karşılaştığı her türlü olumsuz şartlara rağmen bölge halkının Ermenilere karşı mücadelesini örgütleyerek, yürütür ve hatta bizzat Ermenilere karşı cephe savaşlarına katılarak faaliyetlerini sürdürür³⁸.

Kars'ta Milli Şûrâ Hükümeti'nin Harbiye Nazırı olan kardeşi Hasan Beğ ve diğer (hükümet üyelerinin) arkadaşlarının imzasının olduğu, Kars'a dönmelerini ve Posof hududuna yığılan Gürcülere karşı asker göndermesini isteyen bir mektup alınca; Kars'a dönmeye karar verir ve bunu Aras Türk Hükümeti yetkililerine de bildirir.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Aras Türk Hükümeti sınırları içinde aşağı yukarı onsekiz gün süren faaliyetleri sonrası, Şah-tahtı-Maku-Doğubeyazıt-Karakilise-Kağızman üzerinden Kars'a döner.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, hatıralarından da, bölgedeki faaliyetleri ve gelişmeler hakkında Yakup Şevki Paşa'ya bilgi verdiği gibi; bölge halkının

³⁶ Cihangiroğlu İbrahim Bey'in El Yazması Hatıraları, s.1; F. Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarım, s.173; M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, s.556; S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de..., s.91.

³⁷ F.Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarım, s.169; M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, s.556-557; M.F.Kırzioğlu, "Cenûbîgarbî Kafkas Cumhuriyeti" Türk Kültürü, Sayı:72, (Ekim 1968), s.958-959.

³⁸ İ.Cihangiroğlu, Hatıralar, s.4-26.

durumu ve Ermenilerin yaptıklarını Avrupa'ya bildiren telgraf yazdığını da ifade etmektedir³⁹.

Cihangiroğlu İbrahim Beğ, daha sonra Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin Gürcülerle savaştığı kuzey cephesine giderek; Göle, Ardahan ve Posof'u teftiş eder. Hatta İbrahim Beğ, Ardahan'da iken; Tiflis'teki İngiliz Mümessili General Thompson'un Kars'a geldiği ve kendisi ile görüşmek istediğini bildirerek, acele Kars'a dönmesini isteyen telgraf alarak, Kars'a döner. Yani Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in güneyde Ermeniler, kuzeye Gürcülerle mücadelenin bizzat içinde bulunduğu ve teşkilatını yaptığı anlaşılmaktadır.

Elviye-i Selâse ile Nahçıvan arasındaki bir başka bağ ise her iki tarafta da görev yapan Hüseyin Avni (Ulaş) Beğ idi.

Aras Türk Hükümeti'nde görev yapan Hüseyin Avni Beğ (Ulaş) Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin de 25 gün Hukuk Müşavirliği'ni yapmış; Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı Fahrettin Beğ Erzurum'a geldiğinde, bu defa Fahrettin Beğ'in Fahri Başkâtibi ve Hukuk Müşavirliği görevini üstlenmiştir.⁴⁰.

Bölgedeki İngiliz ve Ermeni tehdidi düşünülürse, önceleri ayrı yarı kurulan hükümetlerin daha sonra birleşmeleri çok mantıklı görülmektedir. Üstelik birbirlerinin siyasi ve askerî işbirliklerine en çok ihtiyaç duydukları bir zamanda idiler ve şartları da bunu gerektiriyordu. Tabii ki konuyu o gün ki şartları içerisinde değerlendirmek gerekir.

Kars Kongreleri ve Nahçıvan

Kars Millî İslâm Şûrâsı'nın 15 Kasım 1918 günü yapılacak olan ilk kongresine yani I. Kars Kongresi'ne Batum'dan Ordubad'a kadar katılım çağrısı yapılmıştı. Kars Millî İslâm Şûrâsı'nın, 7 Kasım 1918 tarihli davetiyesinde davet edilen yer ve kişilerin isimleri ise şunlar idi:

Ordubad, Ordubad Belediye Reisi Rıza Beğ ve Meşhedî Abbas Ramazanof

Nahçıvan, Hacı Abdullah Şeyhzâde ve Meşhedî Abbas Bayramzâde,
Şerur'un Yeni Köyü'nden Ali Asker Ağa Hamzazâde, Tağı Beğ Safizâde.

³⁹ İ.Cihangiroğlu, **Hatıralar**, s.125.

⁴⁰ F.Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.382.

Iğdır, Raşid Beğ Şemseddinof ve Şamil Beğ Pernavutlu

Kamerli, Kerbelâyî Hüdayâr

Uluhanlı'nın Neçeli köyünden Hacı Mehmedoğlu Mehmedzâde Mirzâ Cabbar ve Hacı Receb.

Çobankere'den Mehmed Hacı Caferzâde⁴¹

Aras Türk Hükümeti'nin sınırlarının Eçmiyazin (Üç Kilise)'nin bir kısmı, Serdarabad, Uluhanlı (Zengibasar), Kamerli (Gernibasar), Vedi (Vedibasar), Şerur, Nahçıvan, Ordubad ve Sürmeli dolayısıyla Iğdır'ı kapsadığı⁴² düşünülürse; Aras Türk Hükümeti'nin sınırları dahilinden ne kadar çok davetin olduğu görülmektedir.

Ancak davet edilen isimlere baktığımızda, Aras Türk Hükümeti'nde görev alan kişilerden kimsenin isimlerine rastlanılmamaktadır.

Aras Türk Hükümeti üyeleri⁴³ ise şunlardır;

Hükümet Başkanı Emir Ziman Beyzâde⁴⁴

Harbiye Nazırı Cihangiroğlu İbrahim Beğ

Mülkiye Nazırı Bağır Beğ Rızazâde⁴⁵

Maliye Nazırı, Kamber Ali Beğ Benanyâri.

Adliye Nazırı, Mehmed Beyzâde

Hariciye Nazırı Hasan Ağa Safizâde

Şeyhülislam: Mirzâ Hüseyin Mirza Hasanzâde ve Müfit Hoca Ekid Efendiler

Fahri Üye ve Aşiretler Reisi: General Ali Eşref Beğ idi.

Bunun nedeni, Aras Türk Hükümeti'nin (3 Kasım 1918'de kurulduğu iddialarının aksine) henüz kurulmadığından mıdır, ki o zaman 18 Kasım'da kurulduğu daha kesinlik kazanacaktır.

⁴¹ S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.92; ATASE Arşivi, Kls:251, A.4-8314, D.4-1, F:13.

⁴² İ.E.Atnur, *Nahçıvan*, s.100-101.

⁴³ İ.E.Atnur, *Nahçıvan...*, s.97-98; A.E.Gökdemir, *Cenub-i Garbî...*, s.46.

⁴⁴ Cihangiroğlu İbrahim Bey, Hatıralarında Aras Türk Hükümeti'nin Başkanının adını Emir Beğ Vezirof olarak vermektedir. (İ.Chingiroğlu, *Hatıralar* s.5, 8 ve 14); A.E.Gökdemir ise Aras Türk Hükümeti Başkanı'nın adını Emir Beğ Ekberzâde olarak vermektedir. Bkz. A.E.Gökdemir, *Cenubî Garbî...*, s.46.

⁴⁵ Cihangiroğlu'nun hatıralarında Bağır Beğ Maliye Nazırı olarak geçmektedir. Bkz.İ.Cihangiroğlu, s.15.

Aras Türk Hükümeti üyelerinden birinin dahi Kars Kongresi'ne katılmaması –ki bu isimler, bölgedeki milli teşkilatlanmayı yapan kişilerdir– pek anlaşılır gibi değildir. Ya da görüldüğü gibi hükümet üyeleri ile kongreye temsilci seçilenler tamamen farklı kişilerdir. Aksi takdirde Hükümetle halkın temsilcileri arasında ciddi temsil farklılığı olduğu düşünülebilir ki, bu çok zayıf bir ihtimaldir.

I.Kars Kongresi'ne Ahıska ve Ahılkelek'ten Efdal/Afzal, Behçet, Osman Server ve arkadaşları, Gümrü ve Akbaba adına Halilbeyoğlu Topal Ali Beğ ve İsrail Beğler, Kağızman'dan Ali Rıza Beğ arkadaşları da katılmışlardı⁴⁶.

I.Kars Kongresi'nde Piroğlu Fahrettin Beğ'in başkanlığında 8 kişilik "Muvakkat Heyet" kurulmuştu. Bu sekiz kişilik heyette (Sarıkamış/Yedikilise köylü Hayrullah, Erivan/İrevanlı Ahmedoğlu Taği, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmed, Ali Efdal/Afzal, İsrail, Behçet Beğler ve (Kars köylerinden Rum muhacirleri adına Rum Vafyeddin Efendi) vardı. Ancak bu heyette Nahçıvan ve çevresinden kimsenin ismine rastlanılmamıştır.

Bu kongrenin tutanakları mevcut olmadığı için bu durumda, yukarıda adı geçen kişilerin Kars Kongresi'ne katılıp katılmadıklarına dair de elimizde kesin bilgi yoktur.

Kongre sonunda Kepenekçi Emin Ağa'nın başkanlığında "Kars İslâm Şûrâsı Merkez-i Umûmisi" kurulmuştu. Kongrenin başkanlığını yapmış olan Piroğlu Fahrettin Beğ de yardımcılığını üstlenmişti⁴⁷.

Kongrede; zamanın mevcut bütün haberleşme araçları kullanılarak Kars; Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalardan 30 Kasım 1918'de Kars'ta yapılacak olan II. Kars Kongresi'ne delege göndermelerine,

Çekilen ordumuzdan boşalacak olan müstahkem yerlerin, binaların, hatta silahların teslim alınmaya başlanılmasına,

Kongreye delege istenen Elviye-i Selâse ve çevresinde, Kars Millî İslâm Şûrâsı'nın şubelerinin açılmasına karar verilerek kongre sonrası çalışmalarına başlamıştı⁴⁸.

Ayrıca I. Kars Kongresi'nde Kongreye delege istenen Elviye-i Selâse ve çevresi yerlerden söz edilirken; Batum'dan Ordubad'a –ki Nahçıvan da-

⁴⁶ F.Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s.167.

⁴⁷ S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.93.

⁴⁸ S.E. Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.93.

hil- kadar tüm bölgede Kars Millî İslâm Şûrâsı'nın şubelerinin açılması kararlaştırılmıştı.

30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihleri arasında toplanan II. Kars Kongresi'ne Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarâbâd, Doğu Şüregel, Ahilkelek, Ahıska, Kars, Ardahan, Batum Sancak ve kazalarından 60 temsilci katılmıştı⁴⁹.

I.Kars Kongresi'nde başkanlık yapan Piroğlu Fahrettin Beğ, açılışı yaparak; kongreden bir başkan, bir başkan yardımcısı ve iki kâtip seçilmesini istemişti.

Kongre Başkanlığı'na Şüregel Kaymakamlığı ve Fahri Alay Komutanlığı da yapan Cihangiroğlu İbrahim Beğ oybirliği ile seçilmişti⁵⁰.

II.Kars Kongresi'nde "Kars Millî İslâm Şûrâsı Hükümeti" kuruldu. Bu hükümetin Başkanlığı'na, Cihangiroğlu İbrahim (Aydın Beğ), oybirliği ile seçilmişti. Üç gün süren bu kongrenin sonuna doğru, 10 delegenin de katılımı ile, kongreye toplam 70 delege iştirak etmişti.

Bu kongrede;

1- Kars Millî İslâm Şûrâsı Hükümeti kurulmuş,

2- Bu Hükümet'in Başkanlığı'na "Fahri Alay Kumandanlığı" sıfatı da üzerinde kalmak şartıyla, Cihangiroğlu İbrahim Beğ, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Ağa seçilmiş,

3- Merkezi Kars olarak kabul edilen Millî Şûrâ Hükümeti'ne, 29 Ekim 1918'de kurulan, "Ahıska Hükümet-i Muvakkatı" ile 18 Kasım 1918'de merkezi Iğdır olmak üzere kurulmuş olan "Aras Türk Hükümeti" ve Batum Millî Şûrâsı katılmışlardır. Böylece Batum'dan Ordubad'a Ağrı Dağı'ndan Azgur'a kadar ki bölgenin ve halkının birliği sağlanmıştır.

4- Daha önce kurulmuş olan 8 kişilik "Muvakkat Heyet" in üye sayısı 12'ye yükseltilmiştir. Bu "Merkez Mümessilleri Heyeti"ni oluşturan kişiler ise;

⁴⁹ F.Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.168-169; M.F.Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, I, s.556; **Millî Mücadele'de Kars**, s.8, "Cenûbîgarbî Kafkas Cumhuriyeti", **Türk Kültürü**, Sayı:72 (Ekim 1964), s.957.

⁵⁰ F.Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.169, M.F.Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, I, s.556-557; S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.93-94.

- 1- Karslı Cihangiroğlu Hasan Beğ,
- 2- Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Beğ,
- 3- Çıldırlı Dr.Esad Beğ,
- 4- Akbabalı Hacı Abbasođlu Kerbelâyî Mehmed Beğ,
- 5- Karaçantalı Hacıoğlu Ahmed,
- 6- Oltulu Molla Bilâl Efendi,
- 7- Erivanlı Ahundođlu Takî Beğ
- 8- Iğdırlı Ali Beyođlu Memmet Beğ,
- 9- Gümrülü Halıcıoğlu Yusuf Beğ,
- 10- Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa,
- 11- Kağızmanlı Ali Rıza Beğ,
- 12- Digorlu Camadanlı Maksut Ađaođlu Hasan Ađalar idi.

Bu 12 kişilik Heyet, Hükümet'in Parlamentosu'nu teşkil ediyordu.

5- Çekilen Türk ordusu idareyi, Müttefikler adına İngiliz Heyeti'ne bırakırken, elinde bulunan silah ve cephaneyi de çeşitli yollarla, Millî Şûrâ'ya terk ediyordu. Bu silah ve cephanenin teslim alınarak, ilgili kişiler ile halka dağıtılmasına; ayrıca Millî Şûrâ Hükümeti'ne aid 8.000 kişilik bir kuvvet kurulmasına karar verilmişti. Geri çekilen Türk Ordusu tarafından her bakımdan desteklenen bu askerî kuvvetler, Aras boylarında Ermenilere, Kür Boyu ve Acara taraflarında da, Gürcülere karşı savaşacaklardı. Çünkü onlar savaşmak için and içmişlerdi.

6- Kongrede; Millî Şûrâ Hükümeti tarafından her ne olursa olsun; Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifeliđi'ne bağlı kalınarak, Türk bayrağının kullanılmasına, adalet ve idari işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yürütülmesine karar verilmişti.

7- Son olarak Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişilik Millî Şûrâların kurulması kararlaştırılmıştı.

Milli Mücadele'de ilk büyük teşkilatçılık örneği olan ve kongreler zincirinin birinci halkasını teşkil ederek, ön sırada yer alan ve Elviye-i Selâse'nin dışındaki Ahıska, Ahılkelek, Ordubad, Nahçıvan vs. gibi sancak ve kazaların katılımı ile gerçekleşen III. yani Büyük Kars Kongresi, bu sebeplerle ayrı bir özellik taşımaktadır.

Bu kongrenin bir uzantısı olarak yapılan I. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919) ve II. Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919)⁵¹ ile I. Oltu İslam Terâkkî Fırkası Kongresi'nde⁵² alınan kararlar ve yapılan faaliyetler sonucu Elviye-i Selâse, Ankara'ya milletvekili göndererek, BMM'e katılmıştır.

II.Ardahan Kongresi'nde alınan karar gereğince, Elviye-i Selâse ve kazalarından seçilen 131 delegenin katıldığı, III.Büyük Kars Kongresi, 17 Ocak 1918 günü Kars'ta toplanmıştı.

Büyük Kars Kongresi'ne, Ardahan Kongresi'ni temsilen Osman Server ve Afzal Beğler katılmışlardı.

17/18 Ocak 1919 gecesi "Millî Şûrâ Hükümeti"nin ismi Kars, Ardahan, Batum Sancakları ve kazaları ile Nahçıvan Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahılkelek'i de kapsayan "Cenûbîgarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi" şeklinde, değiştirilerek, yeniden kurulmuştu. Bu hükümetin reisi yine Cihangiroğlu İbrahim Beğ idi.

Cenûbîgarbi Kafkas Hükümeti ve Nahçıvan

Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin 1 Şubat 1919 tarihli "Hudutnâme-si"ne⁵³ göre sınırları şöyle idi:

Kars, Ardahan, Batum, Kağızman; Oltu (Şenkaya ilçesi ile birlikte), Nahçıvan; Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-î Ulyâ (Yukarı Acara), Acara-i Süflâ (Aşağı Acara), Ardanuç, Şavşat, Posof, Ahıska (Azgur, Koblıyan ve Hirtuş ile birlikte), Ahılkelek, Çıldır, Akbaba (Arpaçay başları). Şüregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan (Aşağı Pasin'den sayılan Karaurgan Bucağı) Digor, Sürmeli, (İğdır, Kulp/Tuzluca ve Aralık ilçeleri gibi Aras'ın sağındaki yerler) İğdır, Şerur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Ordubad vilâyet, sancak ve kazalarından oluşuyordu⁵⁴.

Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti kurulduktan sonra, 1 Mart 1918 tarihinde Milli Meclis yani Parlamento açılmıştı. Milli Meclisin, "Batum ve Kars Vilayetleri, Ahıska ve Sürmeli kazalarıyla, büyük kısmı müslümanlarla meskun olan Ahılkelek ve Eçmiyazin (Üç Kilise) kazalarının batı kesimle-

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.95-99.

⁵² Daha geniş bilgi için bkz. S.Esin DAYI, "I.Oltu İslâm Terâkkî Fırkası Kongresi (21 Şubat 1920)", **Geçmişten Geleceğe Oltu ve Çevresi Sempozyumu** 1-3 Temmuz 1998, Oltu, Erzurum, 1998, Erzurum, s.62-74.

⁵³ F. Erdoğan, s.248-259; F. Kırzioğlu, **Millî Mücadele'de Kars, I**, İstanbul, 1960, s.27-28; S.E.Dayı, "Elviye-i Selâse'de...", s.105-106.

⁵⁴ K. Karabekir, s.55-56

rini içine alan Cenûbîgarbî Kafkasya Devleti bağımsız bir devlettir. Kuru-cu Meclis toplanana kadar bu topraklar üzerinde Cumhuriyet ilân edilmiş-tir. Millî Meclis, Batum, Kars ve Ardahan halkının daha önce almış olduğu Türkiye'ye katılma kararından da vazgeçmez. Ayrıca önceki plebisit/halk oylaması neticelerinin kabul edilmesi veya sulh konferansının yeniden ple-bisite başvurma kararını alması halinde Milli Meclis plebisitin Sürmeli ve Eçmiyazin ile Ahılkelek'in batı kesimlerde yapılmasını arzu eder"⁵⁵ şeklin-deki kararı şüphesiz İngilizlerin ve Ermenilerin hoşuna gitmemişti. Çünkü daha önce sadece Kars, Ardahan ve Batum'da yapılan halk oylamasının Sürmeli, Eçmiyazin ve Ahılkelek'te de yapılmasını istemesi bölgenin Türk-lük bölgesi olduğundan ne kadar emin olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Önceleri Kars Milli İslâm Şûrâsı sonrasında da Cenûbîgarbî Kafkas Hü-kümeti, üzerinde baskılarını gittikçe artıran İngilizler, Kars Askeri Valili-ği'ne Temperley'in yerine General Verney Asser'i tayin ederek, politikala-rını daha da sertleştirdiler.

General V.Asser'in Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'ne verdiği 12 mad-delik sert notada⁵⁶; Milli Şurâ'nın, Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti adını kullanmayıp, sadece Kars ile ilgilenmesi; Batum ve Nahçıvan ile kesinlik-le ilgi ve haberleşmesinin olmaması özellikle yer almıştı. Ancak Cenûbî-garbî Kafkas Hükümeti aynı gün notaya red cevabı vermişti.

General Asser'in ısrarla; Hükümetin, Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti is-mini taşınamaması ve Kars'tan başka tarafa karışmamalarını içeren 3. mad-delik ikinci notasına, Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti Reisi Cihangiroğlu İbrahim Beğ'in cevabı ise şöyledir: "1-Birinci Maddeye cevap; Hüküme-timize yazıyorsunuz ki, Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti namını kaldırarak başka bir nam alalım. Kars Vilayeti'nden başka yerlere karışmayalım.

Efendim! Bu yazdığınızdan müteessir olduk. Biz adil tanınmış olan İn-giliz Devleti Fahimânesi'nin bize karşı bu derece mantıksız harekette bu-lunacağını hiç düşünmemiştik. Sizin dahili işlerimize karışmanıza taaccüp ettik. Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti namını millet vermiştir, yine millet iste-rse başka isim tahvil eder. Diğer vilayetlere karışmak hususuna gelince; Nahçıvan ile Batum kendileri Hükümetimize iltihâk etmişlerdir. Hatta Rus Hükümeti zamanında Batum ve Kars seçimi bir yerde olurdu. Bundan kırk

⁵⁵ Server Atabek, L'Etat Du Sud Quest Du Caucase, Batum, 1919, s.5.

⁵⁶ A.E.Gökdemir, **Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti**, s.133.

dört sene önce Kars ve Batum Türkiye’den alınmış bir yerdir. Batum ve Kars ahalisi bir ırk ve cinstendir. Bundan başka ailevî rabitaları çoktur. Öyle aileler vardır ki, bir kardeş Kars’da ise bir kardeşi de Batum’dadır. Nasıl olur ki, biz birbirimizden ayrılalım. Siz buraya geldiğiniz zaman, bizim dahili işlerimize karışmayacağınız, hükümetiniz nâmına söylemişsiniz ve biz İngiliz Hükümeti memurlarını böyle kabul eyledik. Demek ki Hükümeti namına söz veren General Piç (Beach) yalan söylemiştir.”⁵⁷ diyerek devamında İngilizlerin Ermenileri Kars’a getirip yerleştirilmeleri veya onlara Kars sınırında yer gösterilmesi tekliflerini de haklı gerçeklerle kesinlikle reddetmiştir.

Kafkasya’daki Umum İngiliz Komutanı General W.M.Thompson, 4 Nisan 1919 tarihinde General K.M.Davie’yi Erivan, Kars Vilayeti, Nahçıvan Bölgesi ve Borçalı tarafsız bölgesinden sorumlu tayin etmişti⁵⁸. General Davie’ye verilen talimatta; özellikle bölgeyi ilgilendirenler şunlardı:

Kars Vilâyeti ve Nahçıvan bölgesinin Paris Barış Konferansı kararına kadar, Ermeni Hükümeti’nin yetkisine verilmesi; Kars Şûrâsı’nın en kısa zamanda dağıtılması ve liderlerin sınır dışı edilmesi, en ufak bir şüphede Türklerin tutuklanıp Tiflis’e gönderilmesi, yukarıdaki, hazırlıkların 30 Nisan’a kadar tamamlanması; İngiliz askerlerinin çekilerek yerlerini Ermeni Hükümeti ve bir misyona bırakması şeklinde idi⁵⁹.

Nitekim Kars’a 2500 Ermeni askerini de getiren İngilizler, 13 Nisan 1919 günü Kars’ı işgal ile Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti’ni dağıtıp; Hükümet Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Beğ ile birlikte toplam 12 Hükümet üyesini tutukladılar. İngilizler Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti üyelerini Tiflis-Batum-İstanbul yoluyla Malta’ya sevk ettiler.

Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti’nin Hariciye Nazırı olan Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Beğ, Hükümeti’nin her türlü menfaatlerinin temini için 3 Mart 1919 tarihinde Erzurum’a geldikten sonra 17 Nisan 1919 tarihli bir “İntibâhnâme” yayınlamıştı. 1.000 adet basılarak halka, tüm aşiret reislerine ve Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri’ne gönderilen bu İntibâhnâme’de; Elviye-i Selâse halkının esaret yıllarından itibaren yaşadıkları, mücadeleleri ve Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti’nin amaçları anlatılıyordu. İş-

⁵⁷ İ.Cihangiroğlu, **Hatıralar**, s.1-3.

⁵⁸ R.Hovannisian, **The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919**, I, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971, s.215.

⁵⁹ R.Hovannisian, **The Republic of Armenia, I**, s.215-216.

te bu intibâhnâmeden merkezi Kars olan Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin sınırlarından bahsederken; Nahçıvan; Sürmeli, Iğdır, Şerur, Şahtahtı, Yenice, Culfa ve Ordubad da sınırları içinde belirtilmektedir⁶⁰.

Tüm bunlar, Elviye-i Selâse ile Nahçıvan ve çevresinin Ermeni istilâ ve mezalimine karşı birbirinden ayrılmaz bir bütünlük içinde mücadele ettiklerini gösteriyordu.

Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin dağılması, topraklarının İngilizlerin yardımı ile Ermeniler tarafından işgalinden sonra Ermenilerin Kafkaslarda Türkleri yaptıkları mezalim ve soykırım gün geçtikçe artmıştı⁶¹.

Öyle ki, Kâzım Karabekir Paşa'nın 11 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği yazısında İngiliz Yarbayı Rawlinson'un da bunu doğruladığını bildirmişti⁶². Kâzım Karabekir Paşa daha sonraki 19 Temmuz⁶³ ve 25 Temmuz⁶⁴ tarihli şifrelerinde de; Ermenilerin Kars, Nahçıvan ve Kağızman havalisinde, halka yaptıkları mezalimin gittikçe arttığını tekrar etmişti.

Ermenilerin Kars'tan Nahçıvan'a kadar uzanan tüm Kafkaslardaki mezalimi ve soykırım hareketi, TBMM'nin Doğu Harekâtında kadar devam edecektir.

Erzurum Kongresi-Elviye-i Selâse ve Nahçıvan

Elviye-i Selâse Nahçıvan ilişkilerinde bir başka örnek de Erzurum Kongresi'dir.

Mondros Mütarekesi sonrası, Doğu Anadolu vilayetlerinin haklarını korumak, Ermenilere verilmek istenen bu toprakların Türk yurdu olduğunu ispat etmek için ilmî, fikrî, siyasî ve gerekirse silahlı mücadele etmek için 2 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan Vilâyât-ı Şarkîyye Müdâfâa-i Hukûk Millîye Cemiyeti, 10 Mart 1919'da Erzurum'da bir şubasını açmıştı.

⁶⁰ F.Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarım, s.201-203; M.F.Kırzioğlu, **Milli Mücadele'de Kars**, I, İstanbul, 1960, s.55-57; M.F.Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars**, İstanbul, 1958, s.149-151; A.F.Gökdemir, **Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti**, s.149.

⁶¹ İ.Cihangiroğlu, **Hatıralar**, s.40-41; **Tevhididdin Mamiloğlu'nun El Yazması Hatıraları**, s.1-2; F.Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.206-207; Hüseyin Köycü, "Oltu İslam Milli Komitesi", Şenkaya, 18 Mart (Nisan) 1952, Sayı:20; C.Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, s.46-47; M.F.Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, I, s.558.

⁶² ATASE Arşivi, Kls.82, A.1-2, D.210-304, F.24-1; S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.153.

⁶³ ATASE Arşivi, Kls.82, A.1/-2, D.210-304, F.23; S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.153.

⁶⁴ T.C., B.O.A, Belge No:1150/9-1x2a, IX-2b; S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.154.

Vilâyât-ı Şarkîyye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Cemiyeti Erzurum Şubesi, Erzurum'da Vilâyet Kongresi yapacağını, kendisine bağlı sancak ve kazalara duyurmuştu⁶⁵. Dolayısıyla o tarihlerde Erzurum Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olan Bayezıt'tan delege istenildiğini öğrenen Nahçıvanlılar da bir temsilci ile bu Vilâyet Kongresi'ne katılmak istemişlerdi. Hacı Cebbar (KÖ-MEK) Beğ, Nahçıvan Delegesi seçilerek Bayezıt'e gönderilmişti. Telgraf şöyle idi;

Hacı Cebbar Beğ, Erzurum'a gönderdiği 1 Haziran 1919 tarihli şu telgrafi ile kongreye katılma isteğinde bulunmuştu.

“Erzurum Müdâfâa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti'ne,

Bilûmum Nahçıvan, Şeril (Şerür), Ordubad, Vedibasars havalisi ahali-i islamiye tarafından intihâb olunmuş bir Hey'et sıfatıyla Erzurum'da in'ikaadı takarrur eden kongrede iştirâk edebilüp bilmeyeceğimizin iş'ârı, mütemnendir.

Nahçıvanlı Cebbar Beğ⁶⁶

Bu telgraf, 3 Haziran günü Erzurum'daki Cemiyet'e ulaşmıştı.

Hacı Cebbar Beğ, 11 Haziran 1919 günü Erzurum Vilâyat-ı Şarkîye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti'ne ikinci bir telgraf göndermişti.

“Erzurum Vilâyât-ı Hukûk-ı Millîye Cemiyeti'ne,

Azim bir muhit-i islamiyenin mesâil-i hayatiyeleri hususunda lede-l-istişâre, oraya gelmek, ahassi âmâlimdir. Lakin, Bayezıt Livâsı'ndan Kongre'ye â'zâ intihâb edilmediği için, tek başına olarak gelemeyeceğim tabi'idir.

İngiliz askerinin Nahçıvan'dan çekilmesi, ahali-i islâmîye hakkında revâ görülen mezâlimin tahkîki ile vaziyetin tebeddülünü bâdî olmuştur. Ermeni kuvveti, ke-en-lem-yekûn hükmündedir. Son talimat ve tavsiyelerinizin, intizârındayım.

Nahçıvan Vekili Hacı Cebbâr⁶⁷

⁶⁵ M.F.Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, I, s.178.

⁶⁶ M.F.Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, I, s.31; Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, Ankara, 1969, s.6.

⁶⁷ M.F.Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, I, s.37; B.S.Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s.10.

Her iki telgraftan; Nahçıvan'ın, Elviye-i Selâse temsilcilerinin dışında kendi adlarına katılımı düşündükleri anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin dağılmasından sonraki siyasi ve askeri gelişmelerin etkisiyle gerek Elviye-i Selâse, gerekse Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti'nin sınırları içindeki Milli Şuralar kendi adlarına faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Aslında Nahçıvan zaten Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin resmi sınırları içerisinde idi. Ancak Hükümetin 13 Nisan 1918'de İngilizler tarafından yıkılması ve Ermenilere tesliminden sonra, Hükümetin resmi sınırları içindeki millî şurâ şubeleri, birbirleri ile de irtibatlı olarak bölgelerin kurtuluşuna çalışmışlardı. Ama yine de Nahçıvan, İngilizlerin desteğini alan Ermeniler tarafından 20 Mayıs 1919'da işgal edilmişti⁶⁸.

Tespitlerimize göre Erzurum Kongresi'ne Elviye-i Selâse'yi temsilen Kars Merkez adına Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Beğ, Sarıkamış'tan Kubadoğlu Bekir Sıtkı (Kubat) Beğ; Ardahan'dan Haşimoğlu Rasim (Acar) Beğ, Kağızman'dan Ali Rıza (Ataman) Beğ ve Nahçıvan'dan Hacı Cebbâr Beğ delege olarak seçilmişlerdi.

Ancak, Nahçıvan Delegesi Hacı Cebbâr Beğ, Erzurum'a gelemediğinden Kongre'ye katılamadığı kesin olarak bilinmektedir⁶⁹.

Erzurum Kongresi öncesi, Erzurum Vilâyeti delegelerini temsilen M. Raif Hoca ve Trabzon delegeleri temsilen Eyyubîzâde İzzet Beğ'in bir araya gelerek Erzurum Kongresi Nizâmnamesi Müsveddesi, yani bir program taslağı hazırlamışlardı. 7 maddelik bu program, kongrenin açılış ve sonrasında uygulanacak kuralları, yapılacak işler ve alınacak kararları kapsıyordu.

Bu programın 6. Maddesi'nin "e" şikkında; "Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'da vukû'u bulmakta olan katliamlara karşı, tedâbir ittîhâzı"na karar verilmişti⁷⁰.

Bu karardan da anlaşılacağı üzere; Erzurum Kongresi'nin, resmi olarak temsilcisi olmasa bile, o tarihlerde sınırlarımız dışında kalan Türk toprakları olan Elviye-i Selâse ve Nahçıvan ile ne kadar ilgili olduğunu göstermektedir.

Şüphesiz bu kararın alınmasında Cenûbîgarbî Kafkas Hükümeti'nin Hariciye Nazırı olup, Mart 1919'dan beri Erzurum'da bulunan Piroğlu Fahret-

⁶⁸ İ.E.Atnur, **Nahçıvan**, s.186.

⁶⁹ S.E.Dayı, **Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Meselesi**, s.61.

⁷⁰ F.Erdoğan, **Türk Elerinde Hatıralarım**, s.228; F.Kırzoğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü, **BTTD**, Sayı:35 (Ağustos 1970), s.10; Kırzoğlu, **Erzurum Kongresi**, II, s.5.

tin Beğ'in ve Erzurum'daki Cemiyet ile haberleşerek Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalimleri anlatan Nahçıvanlı Hacı Cebbar Beğ'in de katkılarının olduğu unutulmamalıdır⁷¹.

20 Temmuz 1919 günü Vilâyât-ı Şarkiye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti Erzurum Şubesi Başkanı Hoca Raif Efendi'nin, İstanbul'daki Merkez'e gönderdiği telgrafta; Kongre'ye Vilâyât-ı Şarkiye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti ile Trabzon Muhâfâza-i Hukûk Cemiyeti'nden başka aynı gaye ve maksad-ı milli ile teşekkül etmiş diğer cemiyetlerin iştirakiyle daha umumi bir şekil almış olduğu⁷² bildirilmişti.

Bu ifadelerden, Erzurum Kongresi'ni düzenleyen adı geçen cemiyetlerden başka aynı gaye ve amaca hizmet eden başka cemiyet temsilcilerin de katıldığı ya da katılmak istediği anlaşılmaktadır.

Yine bu ifadelerden; Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Beğ'in Kongreye katılma gayretleri ve 19 Temmuz 1919⁷³ tarihli resmî başvuruları ile Nahçıvanlı Hacı Cebbâr Beğ'in müracaatları ve diğer Elviye-i Selâse temsilcilerinin teşebbüsleri anlaşılmaktadır⁷⁴.

23 Temmuz 1919 günü toplanan Erzurum Kongresi'nde Şirân Müftüsü'nün Arapça duası ve Kongre'nin en yaşlı üyesi sıfatıyla Vilâyât-ı Şarkiyeye-i Müdâfâa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti Başkanı Mehmed Raif (DİNÇ) Hoca'nın yaptığı açış konuşmasından sonra, Kongre Başkanlığı'na seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, kürsüye çıkarak memleketin içinde bulunduğu durumu, iç ve dış olayları değerlendirdiği uzun bir konuşma yapmıştı.

Konuşmasının Elviye-i Selâse'yi ilgilendiren kısımda; Ermenilerin Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar ki bütün bölgelerde İslam ahaliyi tazyik ve bazı bölgelerde "katliam ve yağmagirlikte" bulduklarını; "hudutlarımıza kadar İslâmları mahva mahkûm ve hicrete mecbur ederek Vilâyât-ı Şarkiyemiz hakkındaki emellerine de doğru" ilerlemek istediklerini ifade etmişti⁷⁵.

Elviye-i Selâse ve Nahçıvan, Kongre toplandığı sırada Mütareke'nin 11. Maddesi'ne göre sınırlarımız dışında kaldığından; İtilâf Devletleri Mütare-

⁷¹ S.E.Dayı, *Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Meselesi*, s.24.

⁷² M.F.Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, I, s.146.

⁷³ ATASE, Arşivi, Atatürk Özel Arşivi, Kls.5, D.1335-5-1, F.3; S.E.Dayı, "Elviye-i Selâse'de...", s.160; S.E.Dayı, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, s.18.

⁷⁴ S.E.Dayı, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, s.25.

⁷⁵ M.F.Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.18-19.

ke'nin 7. ve 24. Maddeleri'ne dayanarak müdahale etme haklarına sebebiyet vermemek için resmen temsilcilerin katılmasından sakınıldığı da düşünülebilir. Çünkü Erzurum Kongresi'nin 27 Temmuz 1919 günlü toplantısında Elviye-i Selâse delegeleri (19 Temmuz 1919 tarihli) Kongre'ye kabulleri hakkındaki mektup okunmuştu. Ancak bu delegelerin Kongre'de "alenen isbâtı vücud etmeleri"nin mütarekeye aykırı olacağı, hem de kendileri için mahzurlu olacağı düşüncesiyle kendilerine özel olarak cevap verilmesine karar verilmişti⁷⁶.

Sonra 5. Madde'nin görüşülmesine geçilerek; "Kafkas Müslümanlarına ta'allûk eden bu maddenin, ehemmiyeti fevkâlâde-i siyâsiyesine (yani Mondros Mütarekesi ile Türkiye'ye bırakılan yeni sınırların dışında bulunmalarına) mebnî burada dercine lüzum olmadığından tayine karar verilmişti"⁷⁷.

Erzurum Kongresi'nin 7 Ağustos 1919 tarihli Beyanâmesi'nin girişinde; "Ermenilerin Kafkaslar dahilinde hududlarımıza kadar dayanan katliam ve İslamları imha siyasetlerinden"⁷⁸ bahsedilmektedir. Şüphesiz buradaki "Kafkaslar dahilindeki" ifade de, Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'da yer almaktadır.

Beyannâme'nin 2. Maddesi'nde "vatanımızın bütünlüğü ve milletimizin istiklâlinin sağlanması için milli kuvvetlerin işler hale getirilecek; milli iradeyi hâkim kılmak kararı yer alıyordu"⁷⁹.

3.Madde'de ise "Her türlü işgal ve müdahalesinin Rumluk ve Ermenilerle teşkili gayesine matuf telâkki edileceğinden" bahiste İtilaf Devletleri'nin çeşitli bahanelerle yaptıkları siyasi ve askerî müdahale ve işgallerle yurdumuzun herhangi bir parçasının Rum ve Ermenilere peşkeş çekilmesi reddediliyordu.

Elviye-i Selâse ve Nahçıvan, her ne kadar Erzurum Kongresi'nde resmi temsilcileri nezdinde temsil edilmemişlerse de; Beyannâmenin 6. Maddesi'nde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'a olumlu mesaj verilmekteydi.

⁷⁶ M.F.Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, II, s.103.

⁷⁷ M.F.Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, II, s.103.

⁷⁸ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, Ankara, 1986, s.114;

⁷⁹ M.M.Kansu, **Erzurum'dan...**, I, s.115; C.Dursunoğlu, s.169; Hayri Mutluçay, Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları, **BTTD** XI/16, s.7; M.F.Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, II, s.251. Mithat Sertoğlu, "Erzurum Kongresinin Bilinmeyen İki Belgesi, **BTTD**, (13 Ekim 1968), s.5. Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, s.168.

6.Madde’de; mütarekenin imzalandığı tarihteki sınırlarımız dahilinde kalan topraklarımızın bir bütün ve milletimizin birbirinden ayrılması mümkün olmayan öz kardeş oldukları vurgulanıyordu⁸⁰.Mütarekenin imzalandığı tarihte Elviye-i Selâse ve Nahçıvan’ın henüz işgal edilmediği zaten bilinen bir gerçektir.

Mustafa Kemal Atatürk’ün kısa ve öz ifadesi ile Erzurum Kongresi kararlarında “millî” hududlar içindeki vatan bir bütündür. Birbirinden ayrılık kabul etmez”⁸¹ fikri hakimdir.

Nitekim Mustafa Kemal Atatürk, 24 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Erzurum Kongresi’ni değerlendirdiği konuşmasında; mütarekenin imzalandığı tarihteki sınırlarımızın “millî sınır” olduğunu vurgulamış ve bu sınıra Elviye-i Selâse’yi de dahil etmişti⁸².

Kongre sırasında, 27 Temmuz 1919 günü kongrede alınan karar gereğince; 12 Ağustos 1919 günü Elviye-i Selâse’deki kardeşlerimize iletilmesi için Süleyman Necati Beğ’e (Güneri) bir yazı yazılmıştı.

12 Ağustos 1335

“Hususî

Necati Efendi Birâderimize,

Elviye-i Selâse’deki İslam Cemiyeti’nin nezdinizdeki itimâdnâmesi manzûrumuz oldu. Hakkı Âli’nizde ibraz edilmiş bulunan itimâd da, ne kadar isâbet vardır.

Zât-i Âliniz, Şarkî Anadolu’nun Erzurum’da akdeylediği Kongre’de murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan; Kongre’nin mukarrerat-ı Esâsiye ve Nizâmnâme-i Dahilisine ve bil’umûm dindaşlarımız ve bilhâssa Eczâ-yi Memâlik-i Osmaniyye’den olan Elviye-i Selâse’deki İslam kardaşlarımız hakkındaki Kongre Heyeti’nin tahassüsât-ı samimiyyesine, yakından kesbi vukuf eylediniz.

Bugün mevcut olan bazı esbâb ve mevâni-i siyasiyenin, kariben zevkale mahkûm olduğu hakkındaki kanâ’ate, muttali oldunuz. Bütün bu nikaat-i nazarı, Elviye-i Selâse’deki İslam kardaşlarımıza, izâh ve ona nazaran icâbatına nikât tevessül buyurulması ve âtinin bahşedeceği müsâid şe-

⁸⁰ C.Dursunoğlu, **Milli Mücadele’de Erzurum**, s.169; Kâzım Karabekir **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s.100; M.F. Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, II, s.252.

⁸¹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, İstanbul, 1983, s.65.

⁸² **TBMM Zabıt Ceridesi**, I, 1336, s.16.

raite itmi'nân ile intizarın mûc'ibi muhassenât olacağı, işbu varka ile de te'yîd olunur.

Mustafa Kemâl, Hüseyin Rauf, Raif"⁸³

Kongre, Heyet-i Temsiliye'nin diğer üyeleri memleketlerine döndüğünden, Heyet adına Mustafa Kemal, H.Rauf ve Raif Hocaların imzalarıyla hazırlanan bu tezkere ile bir anlamda Elviye-i Selâse temsilcileri ve halkının gönlü alınmak istenerek konuya açıklık getirmektedir.

Bu Tezkere'den; Elviye-i Selâse'deki İslâm Cemiyeti'nin Süleyman Necati Beğ ve kongreye sunulmak üzere gönderdikleri bir İtimâdnâme'den söz ediliyor. Bu itimâdnâme, Ardahan Millî Şûrâsı'nın Fahrettin ve Rasim Beğleri murahhas seçip, görevlendirdiklerine dair olan mazbatadan ayrı bir yazı olmalı.

Ne zaman yazıldığı belli olmayan ve elimizde bulunmayan bu itimâdnâme, Albayrak Gazetesi sahibi ve başyazarı olan Süleyman Necati Beğ'in; Erzurum'da bulunan Fahrettin Beğ'e destek ve yardımlarından dolayı, yakın ve samimi bulunup yazılmış olmalı.

Süleyman Necati Beğ'e olan güvenlerinin çok olduğu anlaşılan bu İtimâdnâme'yi Kongre Heyeti'nin de görüp takdir ettiği anlaşılmaktadır.

Kongre Heyeti, Necati Beğ'in Kongre'de murahhas olarak bulunmasından dolayı, "Kongre Kararları ve Dahili Nizamnâmesi'ne de yansıyan ve Osmanlı topraklarının bir parçası kabul edilen Elviye-i Selâse'deki "İslam kardeşlerimiz" hakkındaki samimi duygularına yakından şahid olduğunu belirterek; bugün için mevcut olan bazı siyasî engel ve sebeplerin, yakında değişeceğine inandıklarını belirtiyorlardı.

İşte bütün bu durumların, Elviye-i Selâse'deki kardeşlerimize anlatılıp, onların inandırılıp, güvenlerinin sağlanması için aracı olması istenerek; gelecekte uygun şartların olacağına kesinlikle inanarak beklentilerinin daha iyi olacağı bildiriliyordu.

Erzurum Kongresi'nde gerek Mustafa Kemal Atatürk'ün açık konuşmaları, gerek görüşmeler ve gerekse Kongre Beyannâme Kararlarından da anlaşılacağı üzere Kafkasların tümünün geleceği ve orada yaşayan ırkdaşlarımızın can güvenliği ile ilgili oldukları açıkça görülmektedir.

⁸³ ATASE, A.Ö.A.Kİs.5, D.1335/5-1, F.3-1.

Mustafa Kemal Atatürk, Sivas'ta toplanacak olan "Genel Kongre" için Erzurum'dan ayrılmadan önce XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı 10 maddelik ve haşiyeli bir "Hatırası" vardır. Bu Hatıra'nın 4. Maddesi'nde "Kafkasya'daki Ahali-i İslamiye ile ele ele vermek elzemdir. Bu revabıta bizim gibi, Azerbaycan'ın ve Şimâlî Kafkasya'nın şiddetli ihtiyacı vardır: zira Rusya dahilindeki Ermenistan'ı büyütmemek ve üç taraftan tazyik ile olduğu yerde daima zayıf ve mahdûd ve kuvvetten mahrum tutmak Türk'ün ve İslamın mevcudiyet politikasıdır"⁸⁴.

Aynı gerçeklerden kaynaklanan Türk tarafının endişe ve istekleri Mayıs 1918'deki Batum Konferansı esnasında da Ermeni Heyeti'ne bildirilmişti⁸⁵. Amaç ise, Ermenilerin bölgedeki Türklere tekrar mezalim ve soykırım uygulamalarına engel olmaktı. Yani, Azerbaycan-Nahçıvan ve Türkiye ile çevrilecek olan Ermenistan'ın zararsız hale gelmesi sağlanacaktı. İşte bu noktada; Türkiye ile Azerbaycan hatta tüm Türk dünyası arasında doğal bir bağ olan Nahçıvan ayrı bir önem kazanıyordu.

Doğu Harekâtı ve Antlaşmalarda Nahçıvan

TBMM'nin emir ve kararı ile Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermenilerin Elviye-i Selâse ve Kafkaslardaki Türklere uyguladıkları mezalim ve soykırımına son vermek üzere 28 Eylül 1920 Doğu Harekâtı'nı başlatmıştı. Başarılı olan bu harekâtın sonunda Kars ve çevresi kurtulmuş; Ordumuz Gümrü'yü de ele geçirmişti. 2/3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması⁸⁶ ile de Elviye-i Selâse ve Kafkaslardaki dolayısıyla Nahçıvan'daki Ermenilerin işgal ve mezalimine son verilerek; Ermeniler kontrol altına alınması sağlanmıştı.

Gümrü Antlaşması'nın 2. Maddesi gereğince, "Nahçıvan, Şahtahtı, Şerur mıntikasında bilâhare arây-ı umûmîyenin tayin edeceği şekli-i idare ye ve bu idarenin ihtiva edeceği araziye Ermenistan müdahale etmeyecek ve

⁸⁴ ATASE Arşivi, D.1335/5, 1, F.41; S.E.Dayı, **Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse Meselesi**, s.54-55.

⁸⁵ Bkz. "Nahçıvan'ın Önemi Hakkında" Başlık, s.2.

⁸⁶ K.Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.862; Serge Afanasyan, L.'Arménia, L'Azerbaïdjan et la Géorgie, de L'indépendance a L'instauration du pouvoir soviétique (1917-1923), Paris, 18981, s.147; TBMM ZC, VI, s.284; Albayrak, 12 Aralık 1920 ve 20 Aralık 1920; Sayı:123; **TİH Doğu Cephesi**, III, s.308-311; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1943)**, I, s.19-23; **HTVD**, Kars İli Özel Sayısı, s.49 (Eylül 19064), Belge No:1149; İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, s.125.

işbu mıntıkada şimdilik Türkiye himayesinde bir idare-i mahalliye tesis olunacaktı⁸⁷.

Ancak Ermenistan'ın 5 Aralık 1920⁸⁸ tarihinde Sovyetleştirilmesiyle yeni kurulan Sovyet Ermeni Hükümeti, Taşnak Hükümeti'nin imzaladığı Gümrü Antlaşması'nı reddetmişti⁸⁹.

Ayrıca Gümrü Antlaşması'nı, Sovyet Rusya ve 27 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan'da idareyi ele geçirmeleri üzerine kurulan Azerbaycan Sovyet Hükümeti de reddetmekteydi⁹⁰.

Azerbaycan Komünist Partisi, Sovyet Rusya'nın baskısıyla, henüz Ermenistan Sovyetleştirilmeden önce 30 Kasım 1920 günü, Sovyet Ermenistan'ı ile sınırların kaldırılması, Ermenistan ile askeri ittifak ve petrol işbirliğinin kurulması, Ermenistan'a karşı askeri faaliyetlerin durdurulması, Karabağ'a kendi iradelerini tayin hakkı tanınması, Nahçıvan ve Zengezor'un Ermenistan'a hediye edilmesini kararlaştırmıştı⁹¹. Nitekim Azerbaycan Sovyet Hükümeti, 1 Aralık 1920 tarihinde Nahçıvan ve Zengezor'u Ermenilere hediye ettiğini ilan etti⁹².

Nahçıvan'da açıkça Rus-Ermeni ittifakı ile hileli siyaseti söz konusu idi. Çünkü daha 10 Ağustos 1920'de⁹³ Ruslar ile Ermeniler arasında yapılan gizli bir antlaşmayla Şahtahtı-Nahçıvan_Culfa demiryolunun kullanımı Ermenilere bırakılmıştı. Her ne kadar V.İ.Lenin, Moskova'da görüşmelerde bulunan Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beğlere bu antlaşmayı kastederek; "Biz muahede yapmakla hata ettiğimizi anladık düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek de, siz düzeltirsiniz"⁹⁴ demişe de samimi olmadıkları daha sonra görülecektir.

⁸⁷ "(Gümrü/Aleksandrapol)'da Türkiye ile Ermenistan Anasında Münakid Muahede-i Sulhiyye Metni", Albayrak, 13 Aralık 1920, Sayı:122, s.2, Devamı 20 aralık 1920, Sayı:122, s.1045, I, Ankara, 983, s.119-123; K.Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.862, S.Afanasyan, s.147; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VI, s.284-430; İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, s.102-107; T.İ.H., III, s.225 ; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları, 1920-1945, I, TTK, Ankara, 1989, s.19-23.

⁸⁸ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, I, Ankara, 1970, s.131; İ.Yılmaz, Gümrü Antlaşması, s. 125

⁸⁹ Yusuf Kemal Tengirşek; **Vatan Hizmetinde**; Ankara, 1981, s.208.

⁹⁰ İ.E.Atmur, **Nahçıvan**, s.405.

⁹¹ İ.E.Atmur, **Nahçıvan**, s.407-408.

⁹² İ.E.Atmur, **Nahçıvan**, s.408.

⁹³ S.E.Dayı, **Elviye-i Selâse'de...**, s.249.

⁹⁴ Y.K.Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.158; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982, s.89.

Bu haksızlığa gerek Nahçıvanlılar⁹⁵ gerekse TBMM Hükümeti şiddetli tepki göstermekte gecikmedi⁹⁶. Çünkü Gümrü Antlaşması'na göre Nahçıvan, Türkiye'nin himayesinde idi ve Türk askeri hem sınırları koruyor, hem de kontrolü elinde bulunduruyordu.

TBMM Hükümeti adına Moskova'ya Sovyet Rusya Hükümeti ile görüşmeye giden Yusuf Kemal Beğ'e, Hükümet Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından özellikle "Nahçıvan'ın Türk kapısı olduğu hatırlatılarak ona göre davranılması istenmiştir⁹⁷.

Görüşmelerde, Ruslara, Nahçıvan'ın Türkiye'de kalması kabul ettirilemeyince; Türk Heyeti Nahçıvan'ın Türkiye ve Azerbaycan himayesinde kalmasını teklif etmiştir⁹⁸.

27 Nisan 1920 tarihinden itibaren resmen Sovyet Rusya'nın siyasi, askeri işgal ve kontrolü altında olan Sovyet Azerbaycan'ın bir daha baskı ile Nahçıvan'ı Ermenistan'a terk etmesini önlemek için, Türk Heyeti 16 Mart 1921⁹⁹ tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne özel bir ifade koydurmayı başarmıştı. Bu ifadeye göre; Azerbaycan, Nahçıvan'ın himaye hakkını üçüncü bir devlete terk etmemek şartı ile üzerine almıştı. Eğer Azerbaycan Nahçıvan'ı Ermenistan'a veya Rusya'ya terk ederse; böyle bir durumda da Türkiye'ye müdahale hakkı doğuyordu. Türkiye, Azerbaycan'ı Nahçıvan'ın himayesini bırakmış kabul edecekti¹⁰⁰.

Moskova Antlaşması ile Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'ın Milli Mücadele'nin başından beri devam eden kader birliğinde yolları ayrılıyordu. Türk askeri hareketi ile Anavatan'a tekrar kavuşan Kars, Ardahan ve Batum'un sevinci de uzun sürmemişti¹⁰¹. Çünkü Moskova Antlaşması ile Batum Gürcistan'a bırakılmıştı. Aslında Sovyet Rusya Moskova Antlaşması'ndan bir yıl önce 7 Mayıs 1920 tarihinde Menşevik Gürcü Hükümeti ile yaptığı gizli antlaşmanın 3. Maddesi ile Batum'u Gürcistan'a bırakmayı kabul etmişti ve bunu gerçekleştirmek için de çok uğraşmıştı.

⁹⁵ TBMM ZC, VIII, s.62.

⁹⁶ TBMM ZC, VIII, s.62; TBMM Gizli Celse Zabıtları, GCZ, I, s.440-41.

⁹⁷ İ.E.Atnur, *Nahçıvan*, s.412.

⁹⁸ Y.K.Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.210.

⁹⁹ TBMM ZC, XI, s.322; A.F.Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.193; K.Karabekir; *İstiklal Harbimiz*, s.800-805; Y.K.Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.217-218; *Düstur*, 3.Tertip; II, s.102-117; S.Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, s.314; İ.Soyal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s.32-33.

¹⁰⁰ TBMM ZC, II, s.227.

¹⁰¹ ATASE Arşivi, Kls.852, A.6-2865, D.(13)-16, F.69; S.E.Dayı, *Elviye-i Selâse'de..*, s.190; S.Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, s.152.

Böylece 28 Ocak 1920 tarihinde Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nce kabul edilen Misak-ı Milli'nin 2. Maddesi'nde yer alan Elviye-i Selâse ile ilgili karar Batum hariç Kars ve Ardahan'ın Anavatan ile tekrar birleşmesi sağlanarak gerçekleştirilmişti.

Nahçıvan'ın Anavatan ile birleşmesi sağlanamamış ise de; Azerbaycan'ın himayesinde varlığını sürdürmesi sağlanmıştı.

15 Nisan 1921 tarihinde Türk Dışişleri ve Genel Kurmay Başkanlığı'nın Kâzım Karabekir Paşa'dan bölgeyi boşaltmasını istemesi üzerine; Nahçıvan'ı Ermenilere karşı korumak için görevlendirilmiş olan Nahçıvan Türk Birliği'ne geri çekilme emri verildi. Alınan emir gereğince, Türk askeri Nahçıvan'dan geri çekilerek 16 Nisan 1921 günü Doğu Bayezid'e döndü¹⁰².

Sovyet Rusya ile imzalanan Moskova Antlaşması'nın ki Maddesi'ne göre de, antlaşmanın en kısa zamanda Kars'ta Kafkas Hükümetlerince onaylanması gerekiyordu. Türkiye, Elviye-i Selâse ve Nahçıvan ilgilendiren maddeleri ilgili Kafkas Hükümetlerine kabul ettirerek garanti altına almak istiyordu. Antlaşma, 13 Ekim 1921 tarihinde Kars'ta Türkiye, Azerbaycan; Gürcistan ve Ermenistan Hükümetleri arasında onaylandı¹⁰³. Kars Antlaşması'nın 5. Maddesi'ne göre, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan, tespit edilen sınırlar dahilindeki Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesinde muhtar/özerk, bir yönetim olduğunu kabul etmişlerdi. Böylece Nahçıvan'ın statüsünün korunması sağlanmıştır.

¹⁰² Veysel Ünüvar, **Bolşeviklerle Sekiz Ay**, İstanbul, 1948, s.87; K.Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.907.

¹⁰³ **Düstur**, 3.Tertip/3, İstanbul, 1929, s.24-35; **TBMM, ZC**, XIII, s.259-261; K.Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.970-973; **Varlık**, 14 Ekim 1921, Sayı:7.